

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر جرأت ورزی و روابط بین فردی دانش آموزان

علی اکبر کبیری*¹، محمد رضا نیلی احمد آبادی²، ریحانه ریوندی³

تاریخ پذیرش: 1399/09/04

تاریخ وصول: 1399/05/26

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر جرأت ورزی و روابط بین فردی دانش آموزان انجام شد. پژوهش حاضر توصیفی از نوع نیمه آزمایشی پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری این پژوهش را کلیه دانش‌آموزان پسر دوره دوم ابتدایی تشکیل می‌دادند که در سال تحصیلی 96-97 در یکی از دبستان‌های دولتی شهر تهران مشغول به تحصیل بودند. از این جامعه به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای ابتدا منطقه 2 تهران انتخاب و از بین مدارس ابتدایی پسرانه منطقه (2) یک مدرسه انتخاب گردید که شامل 84 دانش‌آموز پسر در پایه‌های چهارم (28)، پنجم (26) و ششم (30) بودند که از میان آن‌ها 30 نفر به‌طور تصادفی در دو گروه آزمایش (15) و گواه (15) قرار گرفتند. گروه آزمایش، آموزش 8 جلسه‌ای مداخله برنامه فلسفه برای کودکان را دریافت کردند و گروه کنترل مداخله‌ای دریافت نکردند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه جرأت ورزی یا قاطعیت گمبیرل و ریچی استفاده شد که روایی و پایایی این آزمون توسط گمبیرل و ریچی (1975) به ترتیب برابر با 0/39 تا 70 و 0/87 گزارش شده است و بهرامی (1386) ضریب اعتبار این آزمون را 0/88 محاسبه کرده است. همچنین از مقیاس ارزیابی روابط بین فردی کودکان از نظر معلم که توسط ویرو داوین (1980) تهیه شده استفاده گردید که ویرو داوین از طریق تجزیه و تحلیل سؤالات پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که این پرسشنامه ابزار مفیدی برای سنجش جنبه‌های رفتار اجتماعی دانش‌آموزان می‌باشد ($r=0/87$). تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس انجام شد. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد که برنامه فلسفه برای کودکان در بهبود جرأت‌ورزی و روابط بین فردی دانش‌آموزان تأثیر معنادار دارد ($P < 0/05$). یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که می‌توان از برنامه فلسفه برای کودکان به‌منظور یک روش مداخله‌ای مؤثر جهت افزایش جرأت‌ورزی و بهبود روابط بین فردی سود جست.

واژگان کلیدی: فلسفه برای کودکان، جرأت ورزی، روابط بین فردی.

-
- 1- دانشجوی دکتری تکنولوژی آموزشی دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران. (نویسنده مسئول).
kabiriakbar98@yahoo.com
  - 2- عضو هیات علمی گروه تکنولوژی آموزشی دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران.
nili1339@gmail.com
  - 3- دانشجوی دکتری تکنولوژی آموزشی دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران.
Reihaneh_Rivandi@atu.ac.ir

مقدمه

جرأت‌ورزی^۱ یکی از مهم‌ترین مهارت‌های اجتماعی است که در فرایند آن، انسان خواسته‌ها و افکار خویش را به شکل مطلوب و با توجه به حفظ حریم و حقوق دیگر افراد بیان می‌کند. در واقع، در جریان جرات‌ورزی، فرد ضمن احترام به حقوق دیگران، حقوق خود را مطالبه می‌کند (بگلی و گلاکن^۲، 2004). برخی مواقع، جرات‌ورزی ممکن است با پرخاشگری اشتباه گرفته شود. با این وجود، جرات‌ورزی بر مشکل و پرخاشگری بر هیجان متمرکز است. گوون^۳ (2010) نشان داد جرات‌ورزی با بهداشت و سلامت روان رابطه مستقیم دارد و برای شروع و حفظ روابط بین فردی امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. شخص جرات‌ورز، مسئولیت انتخاب‌ها و رفتارهای خود را می‌پذیرد و از اعتمادبه‌نفس خوبی برخوردار است. در نتیجه از روش‌های مناسبی برای برقراری ارتباط استفاده می‌کند که ضمن حفظ عزت‌نفس خود در بین دیگران، رسیدن به اهداف و خواسته‌هایش را با سرعت بیشتری پیگیری می‌کند (اسماعیلی، 1389). بین بالا بودن سطح جرات‌ورزی و اضطراب در افراد رابطه منفی برقرار است. (القدمی^۴، 2015). پژوهش گونزالز-فراگاسو و همکاران (2018) نشان داد که جرات‌ورزی با پیشرفت تحصیلی در دانش‌آموزان رابطه مثبت دارد. در مقابل، کم جرات بودن با احساس ناکارآمدی، تعارض و خودکم‌بینی در ارتباط است. دانش‌آموزان کم جرات معتقدند که نیازهای افراد دیگر مقدم بر نیاز خودشان می‌باشد چراکه اگر نیاز خودشان را مرتفع کنند ممکن است توسط دیگران طرد شوند. این افراد احساسات خود را به شکل خصومت‌آمیز و توأم با پرخاشگری ابراز می‌کنند و برای رسیدن به اهداف‌شان از روش‌های ناکارآمد مانند تهدید و کنترل استفاده می‌کنند (اونال^۵، 2012). در این بین، روابط بین فردی^۶ از جمله مؤلفه‌هایی است که با جرات‌ورزی رابطه دارد.

روابط بین فردی به برقراری ارتباط بین دو یا چند فرد اشاره دارد که در جریان این ارتباط فرد به دنبال اشتراک‌گذاری تمایلات، افکار و مواردی از این قبیل است (زاهرائی^۷، 2012). وجود مهارت‌های ارتباطی بین فردی مناسب و کارآمد بر سلامت روانی فرد اثر مستقیم دارد. مهارت‌های ارتباطی پایین منجر مشکلات روان‌شناختی از قبیل افسردگی،

-
1. Assertiveness
  2. Begley & Glacken
  3. Guven
  4. Alghamdi
  5. Unal
  6. Interpersonal relationship
  7. Zahrai

اضطراب اجتماعی و حتی خودکشی می‌شود (براون و کلوت^۱، 2003). اهمیت جرأت ورزی و روابط بین فردی در مدرسه بیشتر خود را نشان می‌دهد، چرا که دانش‌آموزان در این دوران بخش زیادی از خودپندارنده خود را بر اساس کیفیت روابط اجتماعی با همسالان خود می‌سازند. درواقع، اهمیت کسب مهارت‌های مربوط به جرأت‌ورزی و روابط بین فردی برای دانش‌آموزان به‌گونه‌ای است که اگر کودکی در مدرسه توانمندی برقراری ارتباط با همسالان خود را نداشته باشد، از سوی آن‌ها طرد خواهد شد و این مهم بر بعضی از ابعاد شخصیتی آنان تأثیر می‌گذارد که منجر به شکست تحصیلی نیز می‌شود (ورلی و همکاران^۲، 2016). نتایج پژوهش‌های مختلف به نقش کلیدی مهارت‌های جرأت‌ورزی و بین فردی در مدارس تأکید دارند (روالنکبا و همکاران^۳، 2017). با وجود اهمیت دوران ابتدایی در شکل‌گیری مهارت‌های آتی دانش‌آموزان، مداخلات و آموزش‌های لازم و مرتبط با دوره ابتدایی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به مطالب یاد شده، ارتقاء و رشد مهارت جرأت‌ورزی و ارتباط بین فردی در دانش‌آموزان امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، زیرا با رشد این مهارت‌ها آنان می‌توانند به شکل مطلوب در گروه همسالان خود پذیرفته شوند که این امر، می‌تواند به افزایش عزت‌نفس، خودباوری و اعتمادبه‌نفس بیانجامد و پیشرفت تحصیلی و اجتماعی را در پی داشته باشد.

برنامه فلسفه برای کودکان^۴ که با مخفف فبک نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد، باهدف پرورش مهارت‌های اجتماعی، رشد انواع تفکر، ارتقاء حس مشارکت‌جویی و استقلال‌طلبی، پرورش مهارت‌های فردی، بهبود روابط بین فردی، رشد حس رقابت و پیشرفت، پرورش درک و قضاوت اخلاقی و خلق اجتماع پژوهی توسط متیو لیپمن^۵ طراحی شد (ونسلیقام و کیندی^۶، 2011) این برنامه به فراگیر کمک می‌کند تا درباره موضوعاتی که ذهن خویش را به آن‌ها مشغول ساخته، به کندوکاو و جستجو پرداخته و در جمع دوستان با جرأت، افکار و احساسات خود را بیان و به دفاع از آن‌ها بپردازد، دیگران را نقد کرده و نقدپذیر نیز باشد، آهسته روند خود اصلاحی را طی کرده و از این طریق فراگیر با کمیت و کیفیت بیشتری به رشد و پرورش همه‌جانبه خود بپردازد (هدایتی و همکاران، 1389). برنامه فلسفه برای کودکان بر نقش مشارکتی و اجتماعی دانش‌آموزان تأکید می‌کند. در این برنامه محیط

1. Brown & Klute
2. Worley et al
3. Ruvalcaba et al
4. Philosophy for children
5. Matthew Lippmann
6. Vansieleghem & Kennedy

کلاس به مثابه یک اجتماع پژوهشی قلمداد می‌شود. ویژگی‌هایی از قبیل طرح سؤالات باز پاسخ، صحبت کردن در مورد سؤالات، هدایت و مدل‌سازی به واسطه مربی برای دانش آموزان، شکل دایره‌ای شکل داشتن کلاس درس، همچنین تشویق دانش‌آموزان به دفاع از ایده‌ها و نظرات خود، در این برنامه قابل‌مشاهده است (صفایی مقدم، به نقل از محمدیان و فرقدانی، 1397). فبک مباحث فلسفی را به شیوه جذاب برای دانش‌آموزان ارائه می‌کند. مثلاً کتاب‌هایی مانند رمان مختص به گروه سنی کودکان معمولاً در راستای مباحث معرفت‌شناسی و منطق است در صورتی که کتاب‌های رمان مربوط به سنین بزرگ‌تر به سمت موضوعات اخلاقی است (گازارد¹، 2012). ماهیت برنامه فلسفه برای کودکان به گونه‌ای است که می‌تواند مانع از خاموشی و سکوت دانش‌آموزان و کنترل افراطی آنان که نوعی بی‌عدالتی شناختی محسوب می‌شود، در کلاس درس شده و آنان را یاری نماید تا آنچه در ذهن دارند را با جرأت در میان همسالان خود بیان کنند و از آن دفاع نمایند. ایجاد فضای امن جهت کندوکاو برای فراگیران، بالا بردن سطح تعامل دانش‌آموزان در کنار تسهیل‌کنندگی معلم از دیگر ویژگی‌های این برنامه است که سبب می‌شود آنان نقش خویش را در معناسازی رویدادها برجسته و مهم ببینند (بارو²، 2015). با توجه و تأکید بر موارد فوق به نظر می‌رسد برنامه فلسفه برای کودکان می‌تواند به‌عنوان یکی از راهکارهای آموزشی و تربیتی به‌منظور رشد مهارت‌های جرأت‌ورزی و روابط بین فردی در دانش‌آموزان مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

هدایتی و همکاران (1389) در پژوهشی به بررسی تأثیر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان به‌صورت اجتماع پژوهشی، بر بهبود مهارت‌های میان فردی در دانش‌آموزان مقطع ابتدایی منطقه 5 آموزش و پرورش شهر تهران از دیدگاه آموزگاران پرداختند. نتایج پژوهش آنان حاکی از آن بود که برنامه فبک توانسته است مهارت‌های میان فردی دانش‌آموزان را ارتقاء بخشد و می‌تواند به‌عنوان یک راهکار آموزشی مناسب به‌منظور بهبود مهارت‌های میان فردی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی مورد استفاده قرار گیرد. اسماعیلی زاده و کرمی (1394) تحقیقی شبه آزمایشی با عنوان اجرای چندرسانه‌ای فلسفه برای کودکان و بررسی تأثیر آن بر خردورزی دانش‌آموزان ابتدایی شهرستان جواهرود انجام دادند. یافته‌های پژوهش آنان

1. Gizzard
2. Barrow

حاکمی از آن بود که اجرای چندرسانه‌ای فلسفه برای کودکان موجب بهبود خردورزی در دانش آموزان شده به نحوی که آنان با جرأت بیشتری توانسته‌اند از نظراتی که در گروه همسالان مطرح کرده دفاع کنند و دلایل منطقی برای نظرات خود ارائه دهند. اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر رشد انواع تفکر موردسنجش قرار گرفته است که نتایج تحقیقات حاکمی از آن است که این برنامه موجب رشد انواع تفکر در دانش آموزان می‌گردد (رستمی، 1395). نتایج پژوهش الواری و مقامی (1397) نشان داد که برنامه فلسفه برای کودکان به شیوه اجتماع پژوهی موجب رشد مهارت‌های اجتماعی و پیشرفت تحصیلی می‌گردد. همچنین، عابدی و همکاران (1397) در پژوهشی که باهدف ارائه مدل ارتباطی فلسفه برای کودکان و هوش هیجانی انجام دادند، در پایان تحقیق خود به این نتیجه رسیدند که برنامه فلسفه برای کودکان موجب رشد ابعاد شناختی، عاطفی و عملی در دانش آموزان می‌گردد. توپینگ^۱ و تریکی^۲ (2007) پژوهشی تحت عنوان «تأثیر کاوشگری فلسفی بر روی رفتار تعاملی دانش‌آموزان» انجام داده‌اند. فرضیه‌ی این پژوهش آن بود که آموزش به شیوه‌ی کاوشگری فلسفی به دانش‌آموزان و یاددادن این روش به آن‌ها، منجر به بهبود رفتار تعاملی در آن‌ها می‌شود. تعداد نمونه‌ی این پژوهش 180 نفر بود که در بین شش مدرسه‌ی ابتدایی پخش شده بودند. طول اجرای پژوهش 7 ماه بود. میزان مهارت‌های تعاملی دانش‌آموزان با استفاده از پرسشنامه‌ی باز پاسخ اندازه‌گیری شد. نتایج آزمون‌های آماری نشان داد که استفاده از روش کاوشگری فلسفی برای آموزش به دانش‌آموزان، منجر به بهبود مهارت تعاملی در آن‌ها می‌شود. پژوهشگران در نتیجه‌ی این پژوهش پیشنهاد کردند که علاوه بر استفاده از سایر روش‌های معمول برای دانش‌آموزان مقطع ابتدایی، از روش آموزش کاوشگری فلسفی استفاده شود و برنامه‌ی آموزشی با توجه به این روش آموزشی توسعه یابد. باروو^۳ (2010) در مقاله‌ای به نقش گفت‌وگو در بین کودکان پرداخته است و این‌که برنامه فلسفه برای کودکان تا چه حد می‌تواند به‌منزله مکانیزمی مشارکتی گفت‌وگویی ایفای نقش کند و کودکان را درگیر در گفت‌وگو کند. وی بیان می‌کند که گفت‌وگو به‌منزله ابزار مشارکتی می‌تواند تأثیر بسزایی در افزایش توانایی خواندن کودکان و تعامل با دیگران و رشد روابط بین فردی داشته باشد. همچنین شیوه گفت‌وگو قادر است تحمل مشارکت‌کنندگان را بالا ببرد؛ بنابراین این شیوه در برنامه فلسفه برای کودکان

---

1. Topping
2. Trickey
3. Barrow

می‌تواند در برنامه بسیاری از مدارس وارد شود و مشکلات ناشی از نابرابری‌های مختلف بین مشارکت‌کنندگان در اجتماع پژوهشی را بکاهد و باعث افزایش اعتمادبه‌نفس فراگیران شود تا بتوانند آزادانه در بحث‌های کلاسی شرکت نمایند و با جرأت بیشتری نظرات خود را بیان نمایند. یسینک^۱، چرسین^۲ و گیجلیرز^۳ (2015) تحقیقی با عنوان یادگیری کاوشگری فلسفی برای کودکان سرآمد انجام داده‌اند. هدف پژوهش آنان حمایت از فرایند کسب دانش توسط یادگیرندگان سرآمد و وضعیت روحی آن‌ها در طی جریان کسب دانش بود. تعداد 64 دانش‌آموزان مقطع ابتدایی به صورت تصادفی در سه گروه قرار داده شدند. این سه گروه از نظر میزان برخورداری دانش‌آموزان از این حمایت، با یکدیگر متفاوت بودند. نتایج این تحقیق نشان داد برخورداری بیشتر دانش‌آموزان از حمایت از فرایند کاوشگری فلسفی، منجر به بهبود بیشتر مهارت‌های کاوشگری و بهبود روابط بین فردی در آن‌ها می‌شود. ساری^۴، لویک^۵ و تولویستیل^۶ (2016) تحقیقی با عنوان بهبود مهارت‌های استدلال در کودکان پیش‌دبستانی در استفاده از برنامه‌ی فلسفه برای کودکان انجام داده‌اند. این تحقیق، تأثیر بحث گروهی فلسفی در برنامه‌ی فلسفه برای کودکان را بر روی مهارت‌های استدلال این کودکان موردبررسی قرار داد. تعداد کودکان شرکت‌کننده در این پژوهش 175 نفر بودند که در محدوده‌ی سنی 5 تا 6 سال بودند. طرح این پژوهش، نیمه آزمایشی بود که تعداد 58 نفر از کودکان در گروه آزمایش قرار گرفتند و تعداد 67 نفر از آن‌ها در گروه کنترل جای گرفتند. این تحقیق، یک روز در هفته و به مدت هشت ماه انجام شد. کودکان گروه آزمایش یک روز در هفته یک جلسه‌ی بحث گروهی برگزار می‌کردند؛ درحالی‌که کودکان گروه کنترل از این جلسه محروم بودند. نتایج پژوهش نشان داد که اجرای جلسات بحث گروهی فلسفی برای کودکان بر مبنای برنامه‌ی فلسفه برای کودکان، می‌تواند مهارت‌های کلامی کودکان را پرورش دهد تا آنان بتوانند با جرأت بیشتری نظراتشان را در میان همسالان خود بیان نمایند و در بحث‌ها به صورت فعالانه شرکت کنند.

با توجه به این‌که توسعه هر جامعه‌ای مستلزم توسعه در آموزش آن است، شناسایی عوامل مؤثر بر بهبود کارکرد این نهاد و پیدا کردن نقاط قوت و ضعف آن با توجه به نیازهای جامعه از ضروریات است. مطالعه پژوهش‌های انجام شده در این حوزه برنامه فلسفه برای

1. Eysink
2. Gersen
3. Gijlers
4. Sare
5. Luik
6. Tulviste

کودکان نشان می‌دهد که پایه‌های اساسی این برنامه مبتنی بر پرسشگری، گفتگو، تأمل، جرأت در ابراز عقیده، احترام به عقاید و نظرات دیگران، احترام به نظرات خود و دفاع مستدل از آن، رعایت قواعد گروهی، پذیرش نظرات دیگر دوستان و ... است که اجرای صحیح آن می‌تواند موجب بهبود مهارت‌های فردی و اجتماعی از قبیل بهبود روابط میان فردی دانش آموزان شود. با توجه به نقش مهم مهارت‌های جرأت‌ورزی و روابط بین‌فردی در زندگی اجتماعی دانش‌آموزان و همچنین اهمیت استفاده از روش‌های آموزشی و مداخله‌ای مناسب جهت بهبود مهارت‌های اجتماعی از یک سو و کمبود پژوهش در راستای بررسی اثربخشی فلسفه برای کودکان (به‌عنوان یک برنامه آموزشی مداخله‌ای) بر جرأت‌ورزی و روابط بین فردی دانش‌آموزان از سوی دیگر، محققان بر آن شدند که به بررسی اثربخشی برنامه آموزشی فلسفه برای کودکان بر جرأت‌ورزی و روابط بین فردی دانش‌آموزان بپردازند؛ بنابراین مسئله اصلی این پژوهش این است که آیا برنامه فلسفه برای کودکان بر مهارت‌های جرأت‌ورزی و روابط میان فردی دانش‌آموزان تأثیر دارد؟

روش پژوهش

روش این پژوهش توصیفی از نوع نیمه آزمایشی پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه کنترل می‌باشد، که در آن به دنبال شناخت اثر متغیر مستقل برنامه فلسفه برای کودکان بر متغیرهای وابسته جرأت‌ورزی و روابط میان فردی هستیم. در این پژوهش، جامعه آماری شامل کلیه دانش‌آموزان پسر دوره دوم ابتدایی شهر تهران است که در سال تحصیلی 97-96 در یکی از دبستان‌های دولتی شهر تهران در حال تحصیل هستند. نمونه تحقیق به‌صورت نمونه خوشه‌ای چندمرحله‌ای انجام شد بدین ترتیب که ابتدا از میان مناطق تهران به‌طور تصادفی منطقه 2 برگزیده و از میان مدارس منطقه 2 یک مدرسه انتخاب شد که شامل 84 دانش‌آموز پسر در پایه‌های چهارم (28)، پنجم (26) و ششم (30) هستند که از میان آن‌ها 30 نفر به‌طور تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه قرار گرفتند.

پرسشنامه ارزیابی روابط بین فردی کودکان از نظر معلم. ویرو داوین (1980)

برای ارزیابی جنبه‌های مختلف رفتار کودکان از پرسشنامه ویرو داوین استفاده شد. این پرسشنامه علاوه بر داشتن مقدمه داری 20 سؤال می‌باشد که هر یک از سؤال‌ها در یک مقیاس 3 امتیاز که شامل: به‌ندرت، تا حدی، و مطمئناً درجه‌بندی شده و دارای رتبه‌های 1، 2 و 3 می‌باشد. طبیعتاً دامنه نمرات این پرسشنامه بین کمترین 20 و بیشترین 60

نمره می‌باشد. برای اجرای این پرسشنامه، آن را در اختیار معلم قراردادیم و از او خواستیم که با شناختی که از دانش آموزان دارد با صرف وقت و دقت کافی پرسشنامه‌ها را تکمیل نماید. ویرو داوین (1980) از طریق تجزیه و تحلیل سؤالات پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که این پرسشنامه ابزار مفیدی برای سنجش جنبه‌های رفتار اجتماعی دانش آموزان می‌باشد. $r=0/87$ این پرسشنامه توسط جدیدی (1375) ترجمه و مورد استفاده قرار گرفت. با توجه به تأثیرات فرهنگی - اجتماعی و توانایی حل مسئله اجتماعی، جدیدی مجدد میزان اعتبار آزمون را مورد بررسی قرارداد و مقدار ضرایب آن را 0/81 محاسبه نمود (جمشیدی، 1381).

پرسشنامه جرأت ورزی یا قاطعیت گمبریل و ریچی

این پرسشنامه ساخته گمبریل و ریچی (1975) است که دارای چند دسته سؤال است: رد کردن تقاضا، بیان کردن محدودیت‌های خود، تقاضا کردن، پیش قدم شدن در آغاز یک برخورد اجتماعی، بیان احساسات مثبت، کنار آمدن و قبول انتقاد، قبول تفاوت داشتن با دیگران، ابراز وجود در موقعیت‌هایی که باید کمک کرد و دادن بازخورد منفی. این مقیاس دارای 22 ماده شش گزینه‌ای است که از 1 تا 6 نمره‌گذاری می‌شود. که امتیاز کمتر نشان‌دهنده قاطعیت بالا و امتیاز بالاتر نشان‌دهنده قاطعیت کمتر است. قاطعیت آزمودنی‌ها در سه سطح پایین 0/75 امتیاز به بالا، متوسط 0/25 تا 0/75 امتیاز و بالا کمتر از 0/25 امتیاز طبقه‌بندی شد. روایی و پایایی این آزمون به ترتیب برابر با 0/39 تا 0/70 و 0/87 گزارش شده است (گمبریل و ریچی، 1975). بهرامی ضریب اعتبار این آزمون را 0/88 محاسبه کرده است. (بهرامی، 1996).

در پژوهش حاضر، پس از تقسیم دانش آموزان در گروه‌های آزمایش و کنترل، پرسشنامه ویرو داوین که در مورد رفتار اجتماعی دانش آموزان است را در اختیار معلمان قرار داده و از آنان خواستیم که نظر خود را در مورد میزان مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان اعمال کنند. همچنین پرسشنامه جرأت ورزی را در اختیار دانش آموزان قراردادیم تا میزان جرأت ورزی آنان را قبل از شروع برنامه اندازه‌گیری کنیم. سپس دانش آموزان گروه آزمایش به مدت 8 جلسه 1/5 ساعته که هر جلسه در یک هفته اجرا می‌شد در کلاس برنامه "فلسفه برای کودکان" حاضر شدند. پس از اتمام دوره آموزشی مجدداً پرسشنامه ویرو داوین را در اختیار معلمان قراردادیم تا از طریق آن میزان تغییر در روابط بین فردی

دانش آموزان را اندازه گیری نمایند و پرسشنامه جرت ورزی نیز به دانش آموزان داده شد تا نظرات خود را یک بار دیگر در مورد این متغیر لحاظ نمایند.

شرح جلسات

برای اجرای برنامه فلسفه برای کودکان در جلسات مورد نظر از بازی های فکری و داستان های فلسفی که توسط نویسندگان این حوزه برای گروه سنی ب و ج (پایه های چهارم، پنجم و ششم) نگاشته شده بود، استفاده گردید، به نحوی که معلم در طول کلاس درس به مثابه یک راهنما دانش آموزان را برای اجرای نمایش یا بحث و گفت و گو تشویق می کرد تا دانش آموزان آزادانه به اجرا بازی های فکری، اجرای نمایش های گروهی و بحث با یکدیگر بپردازند. برای این جلسات از کتاب داستان های فلسفی از قبیل: پل فلیشمن، ترجمه نسرین وکیلی (1389)، آنتونی براون، ترجمه رضی هیرمندی (1392)، پیتیر رینولدر، ترجمه دامون رجایی (1395)، نوروزی و عابدی (1396)، شل سیلور اشتاین، ترجمه رضی هیرمندی، (1377). اسکار برنه فیه، ترجمه، آرزو نیر احمدی (1389). استفاده کردیم.

جدول شماره (1). شرح جلسات اجرای برنامه فلسفه برای کودکان

جلسه اول	در این جلسه دانش آموزان با مفاهیم (عشق به طبیعت و حیوانات و چگونگی روابط افراد خانواده) آشنا شدند و پس از روخوانی متن داستان با کمک و راهنمایی معلم به بحث و گفت و گو در مورد مفاهیم فوق پرداختند.
جلسه دوم	برای این جلسه ابتدا معلم دانش آموزان را به صورت حلقه وار دور هم نشاند و پس از ارائه داستان با طرح سؤال های چالشی بحثی را آغاز و دانش آموزان آن را ادامه دادند.
جلسه سوم	در طی جلسه سوم، معلم شروع به روایت کردن داستان می کند (و به دانش آموزان می گوید هر کس سؤالی در ارتباط با داستان دارد، فقط دست خود را بالا ببرد، بدون این که صحبت کند تا اینکه معلم به او اجازه صحبت کردن بدهد)، سپس بخشی از داستان را روایت می کند و از دانش آموزان سؤال می کند که ادامه داستان چگونه خواهد شد (پیش بینی). در اینجا معلم کاغذهای خود را به دانش آموزان می دهد و از آن ها می خواهد که ادامه داستان را روی کاغذها بنویسند. پس از اتمام این مرحله دانش آموزان به نوبت کارشان را ارائه می دهند و با یکدیگر صحبت می کنند.
جلسه چهارم	در این جلسه مربی بخشی از داستان فلسفی را برای دانش آموزان بازگو می کند و به دانش آموزان می گوید که شخصیت های داستان را انتخاب کنند و به جای شخصیت های داستان "اجرای نقش" کنند، این مهم دانش آموزان را وادار به گرفتن تصمیم های مهم به جای شخصیت های داستان در شرایط دشوار کرده و بعد از اتمام داستان عملکرد دانش آموزان مورد ارزیابی و نقد دیگر دانش آموزان قرار گرفت.
جلسه پنجم	در این جلسه بارهنامه ای معلم دانش آموزان به مطالعه داستان فلسفی "همکاری موش و کلاغ و آهو و لاک پشت" از مجموعه داستان های فکری برای کودکان ایرانی کردند و پس از آن به صورت گروه های

کوچک به بحث و گفت‌وگو در مورد قسمت‌های مختلف داستان پرداختند. لازم به ذکر است که در این جلسه معلم تأکید زیادی به چگونگی شروع، ادامه و اتمام بحث در گروه‌های کوچک داشت و دانش‌آموزان موظف بودند که چارچوب بحث را رعایت نمایند.	
در این جلسه دانش‌آموزان به گروه‌های کوچک تقسیم شدند، نمایشی را انتخاب کردند و باهم گروه‌های خود با زدن صورتک در کلاس آن را اجرا کردند و پس از اجرا مورد ارزیابی دیگر افراد قرار گرفتند و به پرسش‌های هم‌کلاسی‌ها در مورد نمایشی که اجرا کرده بودند پاسخ دادند.	جلسه ششم
در طی این جلسه داستان فلسفی "درخت بخشنده" که قبل از کلاس به صورت چندرسانه‌ای تولید شده بود اجرا شد. در این داستان مشاجره بر سر این است که آیا رابطه درخت و پسرک مثبت است (یعنی درخت برای پسرک ایثارگری می‌کند) یا منفی (یعنی پسرک از درخت سوءاستفاده می‌کند). پس از اجرای این داستان معلم دانش‌آموزان را به دو گروه موافق و مخالف تقسیم کرد و دانش‌آموزان به نوبت نظرات خود را ارائه دادند و در مورد نظرات خویش استدلال آوردند سپس مورد نقد و ارزیابی گروه مخالف قرار گرفتند و با کمک معلم بحث و گفت‌وگو ادامه داشت.	جلسه هفتم
در این جلسه داستان فلسفی در کلاس توسط معلم اجرا شد. این داستان در مورد شیوه برخورد با همسالان و دوستان در محیط‌های مختلف است که پس از اجرای داستان با کمک معلم دانش‌آموزان در مورد هر یک از قسمت‌های داستان به بحث و گفت‌وگو نشستند و به سؤالات یکدیگر پاسخ دادند.	جلسه هشتم

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های این تحقیق از نرم‌افزار SPSS در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی استفاده گردید. در سطح آمار توصیفی از میانگین، انحراف معیار و در سطح آمار استنباطی از تحلیل کواریانس یک متغیری استفاده شد. تحلیل کواریانس به عنوان یک ابزار کنترل آماری است که با حذف کردن اثر متغیر کمکی از متغیر وابسته، موجب افزایش دقت اندازه‌گیری می‌شود.

یافته‌ها

شاخص‌های توصیف آماری مربوط به نمره‌های روابط بین فردی و جرأت ورزی در هر گروه به طور جداگانه محاسبه شد. داده‌های توصیفی مربوط به آن در جدول 2 مشاهده می‌شود.

جدول (2). توصیف آماری پیش‌آزمون و پس‌آزمون نمرات روابط بین فردی و جرأت ورزی به

تفکیک گروه‌ها

گروه‌ها	مراحل	روابط بین فردی		جرأت ورزی	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
آزمایش	پیش‌آزمون	36/86	6/77	85/33	16/54
	پس‌آزمون	47/88	7/84	75/86	11/77

13/40	89/80	5/99	38/88	پیش‌آزمون	کنترل
13/82	86/60	5/67	38/4	پس‌آزمون	

با توجه به جدول (2) و مقادیر میانگین و انحراف استاندارد، تفاوت میان ارزیابی معلمان از روابط بین فردی و جرأت ورزی دانش‌آموزان گروه آزمایش و کنترل، در پیش‌آزمون چندان قابل توجه نیست. این در حالی است که میانگین نمرات روابط بین فردی گروه آزمایش در پیش‌آزمون (36/86) و پس‌آزمون (47/88)، تغییرات قابل توجهی را نشان می‌دهد، درحالی که در گروه کنترل تفاوتی جزئی و نامحسوس است. همچنین، میانگین نمرات جرأت ورزی گروه آزمایش در پیش‌آزمون (85/33) و پس‌آزمون (75/86)، تغییرات قابل توجهی را نشان می‌دهد، درحالی که در گروه کنترل تفاوتی جزئی و نامحسوس است؛ بنابراین به‌منظور تحلیل دقیق‌تر تفاوت موجود و اینکه آیا تفاوت از نظر آماری معنادار است یا خیر، و همچنین به‌منظور کنترل اثر میانگین، از روش تحلیل کوواریانس بهره گرفته شد که نتایج آن در جدول (2) آورده شده است. لازم به ذکر است که در پرسشنامه جرأت ورزی نمره پایین‌تر نشان از جرأت ورزی بالاتر دارد.

در بکارگیری روش‌های آماری پارامتریک، باید پیش‌فرض‌های آزمون مورد تأیید قرار بگیرد تا بتوان از آزمون موردنظر استفاده کرد؛ بنابراین ابتدا پیش‌فرض‌های روش تحلیل کوواریانس از قبیل نرمال بودن توزیع متغیر وابسته و همگنی واریانس‌ها موردبررسی قرار گرفت. برای استقلال مشاهدات از آزمون کلموگروف-اسمیرینف تک نمونه‌ای استفاده شد؛ که در متغیر شاخص، Z به‌دست آمده برابر با 0/63 و سطح معناداری 0/82 بود. با توجه به سطح معناداری، داده‌ها نرمال است ($p > 0/05$). از آزمون لوین برای بررسی همگنی واریانس‌ها استفاده شده که F به‌دست آمده برابر با 2/93 با سطح معناداری 0/10 می‌باشد؛ بنابراین فرض تساوی واریانس‌ها نیز برای متغیرهای پژوهش برقرار بود ($p > 0/05$).

جدول (3). نتایج تحلیل کوواریانس نمره‌های رابطه بین فردی و جرأت ورزی با توجه به گروه‌ها

متغیر	منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری	اندازه اثر
روابط بین فردی	پیش‌آزمون	340/66	1	340/66			
	گروه‌ها (مستقل)	674/97	1	674/97	19/74	0/001	0/41
	واریانس خطا	972/03	27	36/001			
جرأت ورزی	مجموع	57828/09	30				
	پیش‌آزمون	1436/28	1	1436/28			
	گروه‌ها (مستقل)	824/63	1	824/63	6/99	0/01	0/21
	واریانس خطا	3181/04	27	117/81			

			30	208703/00	مجموع	

همان‌گونه که مشاهده می‌شود با توجه به نتایج جدول (3) و با فرض همراه کردن متغیر پیش‌آزمون بین میانگین نمره‌های رابطه بین فردی و جرأت ورزی دو گروه در مرحله پس‌آزمون تفاوت معنادار وجود دارد ($P \geq 0/05$). یعنی با توجه به ارزیابی معلمان، دو گروه آزمایش و کنترل در متغیرهای روابط بین فردی متفاوت می‌باشند. همچنین تفاوت بین گروه‌ها در مورد متغیر جرأت ورزی نیز صادق است؛ بنابراین می‌توان با 95 درصد اطمینان نتیجه‌گیری کرد که آموزش فلسفه برای کودکان موجب بهبود روابط بین فردی و جرأت‌مندی در دانش‌آموزان پسر دوره دوم ابتدایی شده است.

نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر بررسی اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر جرأت ورزی و روابط بین فردی دانش‌آموزان پسر شهر تهران بود. نتایج پژوهش نشان داد، میزان مهارت جرأت ورزی در دو گروه آزمایش و کنترل دانش‌آموزان پسر دوره دوم ابتدایی اگرچه قبل از آغاز برنامه، از نظر آماری تفاوت نداشته است، اما پس از اجرای برنامه فیک در گروه آزمایش، بر اساس تحلیل نتایج پیش‌آزمون و پس‌آزمون تفاوت چشمگیر بین دو گروه آزمایش و کنترل مشاهده شد به‌نحوی که دانش‌آموزانی که در محیط آموزشی طراحی شده با برنامه فلسفه برای کودکان قرار گرفتند و در جلسات آموزشی شرکت کردند در پایان آموزش نشان دادند که نسبت به دانش‌آموزانی که در این برنامه شرکت نکرده‌اند از جرأت‌مندی بیشتری برخوردار بودند. همچنین این برنامه موجب رشد روابط بین فردی در آن‌ها شده است، به نحوی که در پایان دوره آموزش آنان به راحتی در بحث‌ها و چالش‌هایی که درون کلاس شکل می‌گرفت شرکت کرده و در ارائه و دفاع از نظرات خود استقلال بیشتری از خود نشان می‌دادند.

یافته‌های این تحقیق با بخشی از پژوهش‌های قهامی و عزتی (1388)، قبادیان (1394)، الخلاف و همکاران (2012)، همسو است. دانش‌آموزانی که در این برنامه شرکت کرده‌اند مهارت‌های شناختی خود را رشد داده‌اند، برای مثال دانش‌آموزان پس از اجرای این برنامه در ابراز عقیده‌های خود در محیط‌های جمعی، جرأت و قاطعیت بیشتری از خود نشان داده‌اند و در پذیرش ایده‌های دانش‌آموزان دیگر که در راستای ایده‌های خودشان نبود نرمش بیشتری نشان دادند (نیکلز 2000، به نقل از هدایتی و همکاران، 1389).

همچنین دی ماسی و سانتی¹ (2016) نیز در پژوهش خود که در مورد اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر تفکر آزادمنشانه و استقلال در تصمیم‌گیری بود نشان دادند که این برنامه می‌تواند دانش آموزان را توانمند سازد تا بتوانند آزادانه به تفکر بپردازند و در شرایط سخت و دشوار با جرأت بیشتری تصمیم‌گیری نمایند. در راستای نتایج این پژوهش جعفری و همکاران (1394) نیز در پژوهش خود نشان دادند که اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر بعد شناختی (پرسشگری، استدلال کردن، خلاقیت و تفکر انتقادی) و بعد عاطفی (علاقه‌مندی به شرکت در بحث‌ها و حس مشارکت‌جویی، اعتمادبه‌نفس، ابراز وجود) و همچنین جرأت‌مندی در بیان نظرات خود و دفاع از آن در دانش آموزان دبستانی تأثیر مثبت داشته است. در پژوهش دیگری که بنیسی و همکاران (1397) با هدف تعیین تأثیر آموزش فلسفه برای کودکان بر تحمل ابهام و مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان دوره اول متوسطه انجام دادند، نتایج پژوهش‌های آنان حاکی از آن بود که اعمال روش آموزش فبک موجب بهبود تحمل ابهام و مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان شده به‌نحوی که دانش‌آموزانی که در این دوره آموزشی قرار گرفته‌اند دارای روابط میان فردی بهتری نسبت با افرادی که در این دوره آموزشی شرکت نکرده‌اند می‌باشند. با توجه به این که بهبود مهارت جرأت ورزی بر کاهش متغیرهای استرس، اضطراب، ترس، احساس تنهایی و افسردگی (احدی، 1388، رنجبر کهن و سجادی نژاد، 1389، مهر اندیش و همکاران، 1398)، و افزایش متغیرهای اعتمادبه‌نفس، عزت‌نفس و خودکارآمدی (برنا و سواری، 1389، ولمان²، 2010) تأثیر مستقیم دارد، استفاده از راهکار آموزشی مفیدی که موجب بهبود مهارت جرأت ورزی شود بسیار ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به نتایج این پژوهش و پژوهش‌های مشابه، نظام آموزشی کشور می‌تواند از برنامه آموزش فلسفه برای کودکان به‌عنوان راهکاری مفید جهت افزایش مهارت جرأت ورزی در دانش آموزان استفاده نماید.

علاوه بر این، نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد، از نظر مربیان، بین دانش آموزان گروه آزمایش و کنترل در میزان برخورداری از مهارت روابط بین فردی قبل از اجرای برنامه فبک تفاوت معناداری وجود نداشته است؛ اما مربیان هر سه پایه چهارم، پنجم و ششم ابتدایی اذعان داشتند که میزان مهارت روابط بین فردی دانش آموزان پس از اجرای این برنامه به شکل قابل توجهی افزایش یافته است. به‌نحوی که دانش‌آموزانی که در

---

1. Di Masi, & Santi

2. Velleman

این برنامه شرکت کرده بودند در پایان آموزش اغلب پیوند و دوستی عمیقی بین خود و دیگران احساس می‌کردند که این مهم موجب از بین رفتن یا به حداقل رسیدن احساس ناتوانی و از خودبیگانگی در آنان شده بود، زیرا بسیاری از دانش آموزان قبل از شروع دوره آموزشی با این که جواب بسیاری از سؤالات معلم را می‌دانستند از پاسخ‌گویی و شرکت در بحث‌ها امتناع می‌کردند و توان ابراز وجود و استقلال رأی را در خود نمی‌دیدند بعد از پایان جلسات حس بهتری برای مشارکت‌جویی و شرکت در بحث‌ها و چالش‌های کلاسی از خود نشان دادند و به نسبت توانستند برای دفاع از نظرات خود برخی از دوستانشان را متقاعد و با خود همراه سازند. نتایج این پژوهش با بخشی از پژوهش‌های فائدی (1383)، کوتا 2002 به نقل از ناجی، (1389)، صدری زاده (1390)، بدری و واحدی (1394)، ویلیامز (1993)، تاپینگ (2003) همسو است. تحقیقی آزمایشی با گروه کنترل و کواه تحت عنوان تأثیر آموزش فلسفه برای کودکان به روش پژوهش مشارکتی بر روابط میان فردی دانش آموزان دختر مقطع متوسطه توسط فتیحی و همکاران (1397) انجام شد. نتایج پژوهش نشان داد که دانش‌آموزانی که آموزش فلسفه به روش پژوهش مشارکتی دریافت کرده‌اند دارای روابط میان فردی بهتری نسبت به دیگر دانش آموزان شده‌اند به نحوی که نتایج پژوهش حاکی از آن بود که 23 درصد از تغییرات در روابط میان فردی در اثر آموزش فلسفه به روش پژوهش مشارکتی بوده است. لذا می‌توان نتیجه گرفت که اجرای برنامه فبک برای بهبود مهارت‌های میان فردی دانش آموزان راهکار مناسبی است. اجرای برنامه فلسفه برای کودکان به‌طور چشمگیر منجر به افزایش مهارت‌های ارتباطی دانش آموزان شده است تا جایی که مربیان بیان داشته‌اند اجرای برنامه فبک به شکل بالقوه موجب افزایش ارتباط کلامی و جرأت‌مندی در مباحثه‌های دانش آموزان شده است. علاوه بر آن اجرای برنامه فبک موجب پیشرفت کودکان در حوزه رفتارهای مبتنی بر اخلاق در محیط‌های جمعی اجتماعی شده و بر روابط اجتماعی و عاطفی دانش آموزان نیز تأثیر مثبت داشته است (گرگوری¹ 2011). ورلی (2016) در پژوهشی تحت عنوان فلسفه و کودکان به این نتیجه رسید که برنامه فبک می‌تواند در جهت پرورش توانایی‌های استدلال، خلاقیت، پرورش انواع تفکر، رشد درک اخلاقی، پرورش شهروندی و رشد مهارت‌های میان فردی و برون فردی (اجتماعی) اثر مطلوب داشته باشد. روابط میان فردی فرایندی است که در آن افراد احساسات و اطلاعات خویش را از طریق پیام‌های کلامی و غیرکلامی به یک

فرد دیگر انتقال می‌دهد. این توانمندی سبب بهبود رابطه صمیمی با دیگر دوستان، ارتقای سلامت روانی، حل مشکلات، قطع روابط ناسالم و رفع تضادها و تعارضات می‌گردد. لازم به ذکر است در این گونه روابط نقش گیرنده و فرستنده پیام به‌طور مداوم تغییر می‌کند و روابط میان فردی یک تعامل گزینشی و نظامند منحصر به فرد و رو به پیشرفت می‌باشد که سبب خلق معانی مشترک میان افراد می‌گردد (کربلایی اسماعیلی و همکاران، 1385). نتایج این پژوهش حاکی از اثربخش بودن برنامه فلسفه برای کودکان بر جرأت ورزی و بهبود روابط میان فردی دانش آموزان ابتدایی بود. لذا می‌توان از روش آموزش فلسفه برای کودکان که در نظام آموزشی کشورمان رویکرد جدیدی به حساب می‌آید و درعین حال متحولانه و در راستای تحولات جدید سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کشور می‌باشد به‌منظور بهبود بخشیدن به رشد روابط میان فردی دانش آموزان و افزایش جرأت ورزی آنان در کلاس درس بهره برد و این روش آموزش را به‌عنوان راهکار مفیدی در نظام آموزشی کشور قلمداد کرد، هرچند که هم‌اکنون نظام آموزشی برای آموزش فلسفه به یادگیرندگان خود تا حدی مقاومت نشان داده است اما انتظار می‌رود که بیش‌ازپیش آموزش فلسفه برای کودکان در دستور کار نظام آموزشی قرار گیرد. با توجه به گسترش روزافزون ساختارهای اجتماعی، دانشمندان معتقد به دیدگاه‌های متفاوتی در مورد نقش انسان هستند، اما آنچه موجب توافق همگان است ضرورت تربیت و آماده‌سازی متناسب افراد با دنیای پیچیده کنونی است، بدون تردید تربیت صحیحی که بتواند فرد را برای مواجهه با دنیای گسترده و پیچیده امروزی آماده کند باید به متغیرهایی از قبیل: پرورش قدرت استدلال و قضاوت، رشد تفکر خلاق و انتقادی، بهبود مهارت‌های اجتماعی، افزایش روحیه پرسشگری و ارتقاء جرأت ورزی در افراد توجه اساسی داشته باشد. با توجه به این‌که طراحان برنامه فلسفه برای کودکان این برنامه را باهدف رشد انواع تفکر و بهبود مهارت‌های شخصیتی طراحی کرده‌اند و پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه بهبود مهارت‌های مذکور را توسط اجرای این برنامه مورد تأیید قرار داده‌اند (فیشر، 2001). همچنین این تحقیق اثربخشی برنامه فوق را بر جرأت ورزی و روابط بین فردی مثبت ارزیابی کرده است لذا پیشنهاد می‌شود اجرای برنامه فیک در مدارس موردتوجه قرار گیرد تا از همان ابتدا به پرورش انواع تفکر و رشد مهارت‌های گوناگون در دانش آموزان پرداخته شود. پیشنهاد دیگر این پژوهش این است که آموزگاران و والدین محترم سعی در تشویق دانش آموزان به تفکر و بحث داشته باشند تا آنان بتوانند نقش محوری را موارد درسی و محیط اجتماعی خود ایفا نمایند. همچنین پژوهشگران پیشنهاد می‌کنند به‌منظور آگاهی بخشی مربیان و والدین از

چگونگی اجرای این برنامه و طراحی بستری مناسب جهت رشد تفکر و تعقل دانش آموزان کارگاه‌های آموزشی اجرای برنامه فلسفه برای کودکان طراحی و اجرا گردد. این پژوهش نیز مانند تمام پژوهش‌های دیگر با محدودیت‌هایی مواجه بود که از جمله آن می‌توان به افت در نمونه، عدم کنترل دقیق متغیرهای مزاحم از جمله مسائل خانوادگی، دانش آموزان و محدودیت‌های مربوط به صحت و دقت کافی ابزار اندازه‌گیری اشاره کرد.

منابع

- اسکار برنه فیه (2010). من یعنی چه؟ ترجمه آرزو نیر احمدی (1389). انتشارات: شهر تاش
- اسماعیلی زاده، تیمور، و کرمی، آزاد الله. (1394). اجرای چندرسانه‌ای فلسفه برای کودک (P4C) و بررسی تأثیر آن بر خردورزی دانش آموزان ابتدایی. دو فصلنامه‌ی تفکر و کودک، 2، 1-21.
- اسماعیلی، مریم (1389). اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی به روش شناختی- رفتاری گروهی در افزایش عزت‌نفس و جرأت ورزی دختران دارای والد معتاد. اعتیاد پژوهشی سوءمصرف مواد. شماره 4 (16).
- آنتونی پروان (2009). یک اتفاق تازه، ترجمه رضی هیرمندی، 1392. انتشارات: آفرینگان بتول، احدی (1388). رابطه احساس تنهایی و عزت‌نفس با سبک‌های دل‌بستگی دانشجویان. فصلنامه مطالعات روان‌شناختی. دوره 5. شماره 1.
- بدری گرگری، رحیم، واحدی، زهرا (1394). تأثیر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر رشد هوش اخلاقی دانش آموزان دختر. تفکر و کودک (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی). 18-1
- برنا، محمدرضا و سواری، کریم (1389). ارتباط ساده و چندگانه عزت‌نفس، احساس تنهایی و ابراز وجود با کمرویی. یافته‌های نو در روان‌شناسی. دوره 5. شماره 17.
- بهرامی، محمد (1386). مقایسه روش‌های آموزش قاطعانه دانش آموزان دختر دبیرستانی بدون ادعا توسط مشاوره شخصی و گروهی در شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، دانشکده روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
- بنیسی، پریناز، شمس اسفندآباد، حسن و امامی پور، سوزان (1397). تأثیر آموزش فلسفه به کودک بر تحمل ابهام و مهارت‌های اجتماعی. مجله روان‌شناسی اجتماعی. سال سیزدهم. شماره 5. صفحات 45-55
- پل فلیش من (2008). مسافرخانه ماه نصفه، ترجمه نشرین وکیلی، 1389. انتشارات: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
- پیتر رینولدر (2014) ای همچین، ترجمه دامون رجایی، 1395. انتشارات: شهر تاش
- جعفری، زهره و دیگران (1394). بررسی تأثیرات آموزش فلسفه به کودکان در رشد منش‌های اخلاقی دانش آموزان. انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، ش 7، ص 37-60

جمشیدی، علی (1381). بررسی مقایسه‌ای مهارت‌های برقراری روابط اجتماعی دانش آموزان با نارسایی‌های ویژه در یادگیری و عادی 8-12 ساله شهر تهران. در سال تحصیلی 81-80 جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد روان‌شناسی گرایش کودکان استثنایی. دانشگاه علامه طباطبایی.

رستمی، کاوه؛ فیاض، ایراندخت؛ و قاسمی، امید. (1395) تأثیر داستان‌های فکری فیلیپ کم بر رشد خلاقیت کودکان دوره آمادگی شهر تهران. روان‌شناسی تربیتی، شماره 41

رنجبر کهن، زهره و سجادی نژاد، مرضیه سادات (1389). تأثیر آموزش ابراز وجود بر عزت‌نفس و افسردگی در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی بیرجند.

شل سیلور استاین (2012). درخت بخشنده، رضی هیرمندی (1377). انتشارات: آروین صدری زاده، نگین (1390). بررسی آموزش‌های مهارت‌های زندگی در ادبیات داستانی کودک. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

عابدی، منیژه، نوروزی، علی‌رضا، حیدری، محمدحسین، مهربانی، حسینعلی (1397). ارائه مدل مفهومی ارتباط فلسفه برای کودکان باهوش هیجانی. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. شماره 65. سال هفدهم.

فتحی، لیلیا، قدسی، احقر و نادری، عزت‌الله (1397). تأثیر آموزش فلسفه برای کودکان به روش پژوهش مشارکتی بر روابط میان فردی دانش آموزان. فصلنامه تعلیم و تربیت. شماره 140.

قائدی، یحیی (1383). آموزش فلسفه به کودکان، بررسی مبانی نظری، تهران: انتشارات دواوین.

قبادیان، مسلم (1394). تأثیر برنامه فلسفه به کودکان بر مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان پایه پنجم ابتدایی. پژوهش‌های تربیتی. شماره 30

قهامی، ریحانه، عزتی، محسن (1388). مطالعه تأثیر تفحص گروهی بر رشد مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان دختر پایه پنجم ابتدایی ناحیه 5 شهر اصفهان. فصلنامه علمی پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزش. دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت. سال دوم شماره 4. تابستان 88

کربلایی اسماعیلی، حمیدرضا، انواری، قدسی، جورابی، نوشین و خواجه حسین، حمدالله (1385). بررسی میزان اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی و تغییر نگرش جوانان دارای معلولیت. اصفهان. بهزیستی.

محمدیان، بنت‌الهدی؛ فرقدائی، آزاده. (1397). اثربخشی آموزش فلسفه برای کودکان بر ارزیابی تعارض بین والدین و خودگردانی تحصیلی. دوفصلنامه علمی-پژوهشی تفکر و کودک، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 19(1)، 53-72.

مهر اندیش، ندا، سلیمی بجستانی، حسین. نعیمی، ابراهیم (1398). مؤلفه‌های احساس تنهایی دختران و نوجوانان مبتنی بر تجارب زیسته آنان. پژوهش‌های مشاوره. جلد 18. شماره 7.

ناجی، سعید (1389). کندو و گاو فلسفی برای کودکان و نوجوانان. جلد اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی

ناجی، سعید، قاضی نژاد، پروانه (1386). بررسی نتایج برنامه فلسفه برای کودکان روی مهارت‌های استدلالی و عملکرد رفتاری کودکان. فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی. سال دوم، شماره 7

نوروزی، علی رضا، عابدی، منیژه (1396). مجموعه داستان‌های فکری برای کودکان ایرانی. انتشارات: آموخته-یارمانا

الواری، شادی، مقامی، حمیدرضا (1397). بررسی تأثیر اجتماع یادگیری بر مهارت‌های اجتماعی و پیشرفت تحصیلی دانشجویان دانشگاه علامه طباطبایی. فصلنامه روان-شناسی تربیتی. سال سیزدهم. شماره چهل و هفتم. بهار 97

هدایتی، مهرنوش؛ قائدی، یحیی؛ شفیع‌آبادی، عبدالله؛ یونسی، غلامرضا. (1389). کودکان متفکر، روابط میان فردی مؤثر. فصلنامه تفکر و کودک، 1(1)، 125-14.

Alghamdi, N. G. (2015). *Anxiety and assertiveness in females: a comparison of medical and non-medical university students*. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(3 S2), 84.

Alkhalaf, S., Drew, S., & Alhussain, T. (2012). *Assessing the impact of e-learning systems on learners: A survey study in the KSA*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 47, 98-104

Barrow, W (2010). *Dialogic, Participation, and the Potential for Philosophy for Children, Thinking Skills and Creativity*, Vol 2, NO. 2.

- Barrow, W. (2015). "I think she's learnt how to sort of let the class speak: Children's perspectives on philosophy for children as participatory pedagogy". *Thinking Skills and Creativity*, 17, 76-87.
- Begley, C. M., & Glacken, M. (2004). *Irish nursing students' changing levels of assertiveness during their pre-registration programme*. *Nurse Education Today*, 24(7), 501-510.
- Di Masi, D., & Santi, M. (2016). *Learning democratic thinking: a curriculum to philosophy for children as citizens*. *Journal of Curriculum Studies*, 48(1), 136-150.
- Eysink, T. H. S., Gersen, L., & Gijlers, H. (2015). *Philosophical Inquiry learning for gifted children*. *High Ability Studies*, 26(1), 63-74.
- Fisher, R. (2001). *Philosophy in primary schools: fostering thinking skills and literacy*. *Reading*, 35(2), 67-73.
- Given, M. (2010). *An analysis of the vocational education undergraduate students' levels of assertiveness and problem-solving skills*. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2064-2070.
- Gizzard, A. (2012). "Do you need to know philosophy to teach philosophy to children? A comparison of two approaches". *Analytic teaching and philosophical praxis*, 33(1), 45-53.
- González Frago, C., Guevara Benítez, Y., Jiménez Rodríguez, D., & Alcazar Olán, R. J. (2018). *Relationship between Assertiveness, Academic Performance and Anxiety in a Sample of Mexican Students in Secondary Education*. *Acta Colombiana de Psicología*, 21(1), 116-138.
- Gregory, M. (2011). *Philosophy for children and its critics: A Mendham dialogue*. *Journal of Philosophy of Education*, 45(2), 199-219.
- Ruvalcaba-Romero, N. A., Fernández-Berrocal, P., Salazar-Estrada, J. G., & Gallegos-Guajardo, J. (2017). *Positive emotions, self-esteem, interpersonal relationships and social support as mediators between emotional intelligence and life satisfaction*. *Journal of Behavior, Health & Social Issues*, 9(1), 1-6.
- Sare, E., Luik, P., & Tulviste, T. (2016). *Improving pre-schoolers' reasoning skills using the philosophy for children programme*. *TRAMES*, 3, 273-295.
- Topping, K. J., & Trickey, S. (2007). *Collaborative philosophical enquiry for school children: Cognitive effects at 10-12 years*. *British Journal of Educational Psychology*, 77(2), 271-288.
- Unal, S. (2012). *Evaluating the effect of self-awareness and communication techniques on nurses' assertiveness and self-esteem*. *Contemporary nurse*, 43(1), 90-98.

- Vansieleghem, N., & Kennedy, D. (2011). *What is philosophy for children, what is philosophy with children—after Matthew Lipman?*. Journal of Philosophy of Education, 45(2), 171-182.
- Vansieleghem, N., Kennedy, D. (2011). “*What is philosophy for children, what is philosophy with children—After Matthew Lipman*”. Journal of Philosophy of Education, 45(2), 171-182.
- Velleman R, (2010). *The policy context: reversing a state of neglect, Drugs: Education, Prevention & Policy*, 17 (Suppl. 1) pp. 8–35
- Williams, S. (1993). *Evaluating the effects of philosophical enquiry in a secondary school. Derbyshire*, England: Derbyshire County Council, 796.
- Worley, P. (2016). *Philosophy and children*. The Philosophers' Magazine, (72), 119-120.
- Zahrani, S. (2012). *Role of the extra sensory perception in decision making and interpersonal relationships-a comparative study among pre-school children and adolescences*. International journal of business and social science, 3(9).

